

תוכן העניינים

ט	עם המהדורה העברית
1	מבוא: "מתביישים אתנו, עם סופרי יידיש"
27	פרק 1: "אפילו האבנים דוברות עברית": כור ההיתוך והמדיניות התרבותית של ישראל
49	פרק 2: לב לבה של תרבות יידיש: עיתונות יידיש, 1948–1968
106	פרק 3: "אנו שחקנים יהודים מהגולה": שחקני יידיש, תיאטרון יידיש והמדינה היהודית, 1948–1965
163	פרק 4: "לכנס נדחי רוח ישראל בגולה": התרבות הגבוהה ביידיש – אברהם סוצקבר, "די גאָלדענע קייט" והקתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית
198	פרק 5: "הננו כותבים פרק חדש בספרות יידיש": החבורה הספרותית "יונג-ישראל" ועלילת-העל הציונית
238	פרק 6: "מותר לחבב את היידיש ללא חשש": הצגת "המגילה" ושובה של מזרח אירופה לזיכרון הקולקטיבי הישראלי
264	פרק 7: סוף המאה העשרים: זיכרון פרטי, דימוי קולקטיבי והנסיגה מכור ההיתוך
302	אפילוג
315	ביבליוגרפיה
341	מפתח

מבוא

“מתביישים אתנו, עם סופרי יידיש”

אבל א.מ. פוקס נותר אדיש וקודר. יחסה של הקרן הקיימת, כך סבר, לא מוסיף לו כבוד. סופר עברי, טען בפני, היו מזמינים לבית מלון מפואר בתל אביב, וליד שולחן ערוך בכל טוב, היו משמיעים לו נאום חגיגי, ואולי אפילו שניים. ואילו את סופרי יידיש מוציאים ליום שלם של טלטולים. אמנם האוטובוס הוא אוטובוס של אגד, עם מושבים נוחים, אבל לאן מובילים אותנו? לסדום! חולות ומדבר. בלי ציפור, בלי בן-אדם. אפילו דג אחד, כך אומרים, לא נמצא בים המלח. מתביישים אתנו, עם סופרי יידיש.

(יוסל בירשטיין, “הסופר א.מ. פוקס כבר היה זקן”)

במאי 1976 נתקלו קוראי סימן קריאה, כתב עת ספרותי ישראלי מרכזי באותה עת, בשם שרובם לא שמעו עד אז. יוסל בירשטיין.¹ גיליון 6 של הרבעון הביא תרגום עברי של סיפור שכתב בירשטיין ביידיש, לצד ראיון מקיף עם הסופר. תרבות היידיש הייתה באותה עת באחת מנקודות השפל שלה בישראל, ושמותיהם של סופרי יידיש היו כמעט זרים לקורא הישראלי.

יוסל בירשטיין נולד בפולין ב-1920 והיגר לאוסטרליה ב-1937. הוא עלה לישראל ב-1950, לאחר שכבר הוציא לאור ספר שירה ביידיש.² בישראל פרסם ארבעה ספרי פרוזה ביידיש, אך למרות תרגומים עבריים מצוינים של היצירות הללו – עורך סימן קריאה אף כינה אותן “מן האבנים הטובות של הפרוזה

1 סימן קריאה נוסד ב-1972 כרבעון ספרותי ישראלי עברי, שפרסם דברי ספרות וגם עיון. יעדיו של הרבעון החדש היו לאתגר את הפואטיקה של הדור הקודם, להרחיב את הטווח של הספרות הישראלית ולהביא לקוראים הישראלים קולות חדשים. בירשטיין היה אחד מהקולות האלה.

2 לדין מפורט בבירשטיין ראו פרק 5.

הישראלית החדשה" – מעמדם כתרגומים מיידיש הותיר אותם בשולי הדרך של התרבות הישראלית.³

פריצת הדרך של בירשטיין התרחשה עם אותו פרסום. הפרסום בבמה העברית היוקרתית הוא שהקנה לו את כרטיס הכניסה אל התרבות הישראלית. מאוחר יותר, בראשית שנות השמונים, הייתה לבירשטיין פינה קבועה במסגרת התוכנית "שעתיים משתיים" בגלי צה"ל, שבה קרא מדי יום חמישי אחד מסיפוריו.⁴ ב-1986 התפרסם קובץ הסיפורים **כתם של שקט**, הראשון שבירשטיין כתב במקור בעברית, והוא התקבל היטב. בירשטיין נעשה לסופר עברי, ולימים גם זכה להכרה כסופר ישראלי חשוב.⁵

ובכל זאת, רבים מסיפוריו העבריים של בירשטיין מאוכלסים בדמויות דוברות יידיש. אחדים מהם אף כוללים אמירות מרומזות בדבר מעמדה של היידיש בישראל כתרבות נשכחת, שמקומה בארכיונים או בין המתים.⁶ הסיפור הקצר "הסופר א.מ. פוקס כבר היה זקן", המצוטט למעלה, הוא אולי האמירה החשובה והמורכבת ביותר שנשמעה מפיו של סופר, שבביוגרפיה שלו צרובים היטב השינויים הדרמטיים שחלו בתרבות היהודית לאחר השואה.

"מתביישים אתנו, עם סופרי יידיש", קובל הגיבור, סופר יידיש קשיש ולא מאוד מצליח, על יחסה של הקרן הקיימת לישראל לסופרי יידיש. "סופר עברי", הוא טוען, "היו מזמינים לבית מלון מפואר בתל אביב".⁷ את סופרי יידיש לעומת זאת הזמינו לסדום, שכולה מדבר ושממה. אכן, יעדו של הטיול בסיפור של בירשטיין לא היה תל אביב, "העיר העברית הראשונה",⁸ אלא סדום, העיר התנ"כית שנחרבה באש וגופרית, ואשר הנמלטים ממנה צוו לא להביט לאחור פן יאונה להם רע. אבל בה בעת, מי שארגן את הטיול היה הקרן הקיימת לישראל – מוסד לאומי רב כוח, אפילו בשנות השמונים – והוא בא לעולם כמחווה לסופרי יידיש.

מהו אם כן המסר? אין ספק: המילים ששם בירשטיין בפיו של א.מ. פוקס ביטאו את ההשקפה שרווחה ועדיין רווחת, שמדינת ישראל התביישה בסופרי

3 מנחם פרי, "קווים יחפים וצליל", בתוך בירשטיין, 2004, עמ' 325. פרי היה עורך סימן קריאה ופטרונו הספרותי של בירשטיין. לראיון מ-1976 עם הקדמה ביוגרפית מאת פרי, ראו שם, עמ' 323–346.

4 יעקב מאיר, "על שלושת החלומות הגנוזים של בירשטיין", הארץ, 28 בדצמבר 2005.

5 שירי לב ארי, "יוסל בירשטיין 1920–2003", הארץ, 28 בדצמבר 2003.

6 יוסל בירשטיין, "לפעמים אני תופס את עצמי", בירשטיין, 1986, עמ' 143–144; "כשבאתי לביתו של הסופר א.מ. פוקס", שם, עמ' 135–136.

7 יוסל בירשטיין, "הסופר א.מ. פוקס כבר היה זקן", בירשטיין, 1986, עמ' 133.

8 על תל אביב "העיר העברית הראשונה", ראו עזריהו, 2005, עמ' 29–78.

היידיש שלה ודחתה אותם. אך נראה שיש בהן הרבה יותר. דומה שיוסל בירשטיין שגילם בעצם סיפור חייו את התמורה שחלה בתרבות היהודית לאחר השואה, ביחוד בישראל – מציג לקוראיו מבט רב-צדדי אל מערכת היחסים המורכבת בין מדינת ישראל לתרבות יידיש שנוצרה בה. סיפורו של בירשטיין משרטט בקווים דקים ומעודנים, ובמעט אירוניה, שילוב של קבלה וריחוק, דחייה וקירוב, ובכל מקרה קשה לפרש את הסיפור כמבטא עוינות מובהקת ובלתי מתפשרת ליידיש.

מערכת היחסים בין היידיש למדינת ישראל, על כל מורכבותה ורב צדדיותה, וכן הדרכים שבהן הבינו אותה מנהיגי המדינה מצד אחד, ומהצד האחר סופרי יידיש, שחקנים, אמנים ויוצרים ביידיש וגם דובריה של השפה – היא נושא של ספר זה. מטרתו של הספר היא לעקוב אחר התמורות שחלו בתרבות היהודית לאחר השואה ובעקבות הקמתה של מדינת ישראל ולחקור אותן. במרכז הספר ניצבים סיפוריה של היידיש – הלשון, הספרות והתרבות העיקרית של הרוב המכריע בעם היהודי בעולם שלפני השואה, וכן מאבק ההישרדות שלה בעקבות השמדתם של מרבית דובריה, קוראיה ויוצריה. הספר מתמקד במפגש בין היידיש, השפה והתרבות היהודית הטרנס-לאומית המסורתית, לבין התרבות העברית החדשה המתפתחת בישראל – מדינת הלאום היהודית שאך זה נולדה.

מחקר זה קורא תיגר על ההשקפה שלפיה היידיש דוכאה, ואף נדחתה, על ידי מדינת ישראל מסיבות אידיאולוגיות, כלומר כתוצאה ישירה של האידיאולוגיה הציונית של "שלילת הגלות". במקום זאת הוא משרטט את תמונת התפתחותה התוססת של תרבות יידיש – העממית והגבוהה כאחת – בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, ומציג אותה כחלק בלתי נפרד מתרבותה של המדינה. המחקר בוחן את התפתחותה של תרבות יידיש בישראל ומנתח אותה, וכן דן במתחים הדיאלקטיים ובהשפעות ההדדיות של האינטראקציה של תרבות זו עם התרבות העברית הישראלית.

במילים אחרות: ספר זה הוא היסטוריה מקיפה של יידיש בישראל, והוא רואה אותה כחלק בלתי נפרד מן התרבות החדשה, המורכבת ורבת הפנים, שהתפתחה במדינת ישראל.

יידיש ועברית לפני השואה: אידיאולוגיה, דימויים ומציאות לשונית

נהוג לראות את המתח בין שתי השפות היהודיות, עברית ויידיש, כנשען על יסודות אידיאולוגיים בעיקר. אכן, מאז ימי תנועת ההשכלה, וביחוד מאז הופעתה של הלאומיות היהודית, בשלהי המאה התשע-עשרה, התקיימו עימותים אידיאולוגיים – לעתים חריפים – בין תומכי היידיש לבין תומכיה של העברית,

ושני הצדדים ראו את עצמם כנושאייה של הלשון היהודית הלאומית. היחס לידידיש בישראל נתפס כמבטא קונפליקט אידיאולוגי – בין הגולה לשלילתה, בין היהודי החדש לבין היהודי הישן ובין העבר לבין העתיד. ואולם בפועל, במציאות התרבותית והלשונית שבה חיו היהודים בגולה מסוף המאה התשע-עשרה ועד לשואה, היו היחסים בין שתי השפות, ובעיקר בין תומכיהן ומתנגדיהן, דיאלקטיים יותר מאשר בינאריים, והמצב הלשוני והתרבותי שבו מצאו היהודים את עצמם השפיע על מערכת יחסים זו לא פחות מאשר תפיסות עולם אידיאולוגיות. לפיכך, כדי להבין את הרקע לעמדה המורכבת כלפי הידידיש בישראל יש לבחון את מקומה של הידידיש בחברה היהודית ואת היחסים שבין תומכיה למתנגדיה בשנים שקדמו לייסודה של מדינת ישראל.

ערב מלחמת העולם השנייה הייתה הידידיש לשונו של הרוב הגדול בקרב היהודים בעולם. מתוך כ-16.6 מיליון יהודים בעולם כולו, היו כ-11 מיליון (66 אחוז בערך) דוברי יידיש, או לפחות בעלי ידיעה כלשהי בשפה זו.⁹ עם אלה נמנו בראש ובראשונה יהודי מזרח אירופה, וכן יהודים בארצות הברית, באמריקה הלטינית ובכמה מרכזים קטנים יותר.

יידיש הייתה שפת הדיבור של יהודי אשכנז ושל יהודי מזרח אירופה לפחות עד לשלהי המאה השמונה-עשרה.¹⁰ גם במאה התשע-עשרה היא נותרה השפה העיקרית של יהודי מזרח אירופה, ולרבים מהם – השפה היחידה שידעו. אבל עד אמצעה של מאה זו הייתה ספרות יידיש מצומצמת וכללה בעיקר ספרים הקשורים למסורת היהודית הדתית.¹¹ עלייתה של תנועת ההשכלה בגרמניה עוררה לראשונה את ההתנגדות העקרונית ליידיש, שהמשכילים הגרמנים ראו בה גרמנית משובשת. תפיסה זו של היידיש הגיעה גם לרוסיה בראשית המאה התשע-עשרה.¹²

ואולם, באופן פרדוקסלי, דווקא הופעתה של תנועת ההשכלה ברוסיה עודדה את הסופרים היהודים להתחיל לכתוב ביידיש. שאיפתם של הסופרים להגיע לקהל רחב, שיידיש הייתה השפה היחידה שידע לקרוא, גברה על התנגדותם ליידיש. הופעתו של קול מבשר, העיתון הראשון ביידיש (אודסה, 1862–1873),¹³ ובעקבות זאת החלטתו של מנדלי מוכר ספרים – שמו הספרותי של שלום יעקב

9 דלה-פרגולה, 1993, עמ' 269–299; ויינרייך, 1980, עמ' 723.

10 טורניאנסקי, 1985, עמ' 126–134.

11 ספרות יידיש המסורתית כללה את צאינה וראינה, תחינות, מעשה-ביכלעך, סיפורים על מנהיגים חסידיים וכו'.

12 המתנגד העיקרי ליידיש ברוסיה היה יצחק בער לווינסון, שהיה ידוע גם בראשי התיבות ריב"ל, כפי שהסביר זאת בספרו תעודה בישראל: לווינסון, 1828, עמ' 8.

13 על ההיסטוריה של יידיש המודרנית במחצית הראשונה של המאה העשרים ראו פישמן, 2005.

אברמוביץ', הראשון מבין שלושת סופרי יידיש הגדולים (המוכרים בכינוים "הקלאסיקונים") – לפרסם את סיפורו הראשון ביידיש בעיתון זה, פתחו תקופה חדשה בתולדות היידיש וספרותה.¹⁴

נקודת המפנה הדרמטית ביותר בתולדות היידיש, ושכתוצאה ממנה היא נעשתה לא רק לשפת תרבות ופוליטיקה אלא גם לאלמנט אידיאולוגי בפני עצמו, התרחשה עם עלייתה של הלאומיות היהודית במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים.

ב-1897 קמו שתי תנועות לאומיות יהודיות מרכזיות: התנועה הציונית וה"בונד" (האיגוד הכללי של הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה, דער אַלגעמיינער יידישער אַרבעטער בונד אין ליטע, פוילן און רוסלאַנד), ושתיהן נעשו לסמלו של המתח האידיאולוגי ההיסטורי בין העברית ליידיש.

מטרתה הבסיסית של התנועה הציונית הייתה הולדתו מחדש של העם היהודי בארץ ישראל. תחייתה של השפה העברית הייתה חלק בלתי נפרד ממטרה זו, ואף אחד מן החלקים הללו לא יכול היה להתקיים ללא האחר. הבונד נוסד כארגון סוציאליסטי-מרקסיסטי, שייצג את מעמד הפועלים היהודי דובר היידיש בתחום המושב ובפולין הקונגרסאית. מצעו האידיאולוגי התפתח בהדרגה בשנותיה הראשונות של המאה העשרים, והוא הגדיר את עצמו במשך הזמן כתנועה לאומית יהודית המתנגדת לציונות ולכל פתרון טריטוריאלי לעם היהודי. במקום הפתרון הטריטוריאלי הציג הבונד את השקפת ה"דאָיקייט" ("דאָ" – כאן – כלומר, פיתוח החיים היהודיים במקומות שבהם חיו היהודים, בניגוד לשאיפה להגר לארץ ישראל), ואימץ את רעיון ה"אוטונומיה הלאומית-התרבותית" בגולה, המבוססת על שפת היידיש. ב-1905 הכריז הבונד על עצמו כעל תנועה אנטי-ציונית.¹⁵ שני הרעיונות המנוגדים הללו, הציונות והבונד, יצרו את הנוסחה הבינארית, שקיבלה ביטוי ניכר בשיח הציוני: העברית ותומכיה הוצגו כציונים ואילו היידיש ותומכיה נתפסו כאנטי-ציונים. ראייה בינארית זו באה לידי ביטוי גם בספרים שיצאו לאור בישראל במהלך שנות החמישים של המאה העשרים.¹⁶

אבל המציאות הייתה שונה. בשנים 1904–1906 הופיעו בתחום המושב מפלגות פוליטיות יהודיות נוספות. מרביתן היו מפלגות פועלים, אך בה בעת הן קיימו זיקה הדוקה לציונות או אפילו היו חלק מן ההסתדרות הציונית (החשובה

14 השניים האחרים היו שלום עליכם ו"ל פרץ.

15 פרנקל, 1989, עמ' 202–294.

16 זינגר, 1956, עמ' 32–33. זינגר מתאר את הציונות והבונד כשני ניגודים שנולדו יחד.

ביניהן הייתה פועלי ציון).¹⁷ כולן השתמשו בידיש, הן לצורך פעילותן השוטפת והן בפרסומיהן הרעיוניים. בקרב רובן לא היה השימוש בידיש אידיאולוגי דווקא, אלא שיקף את המציאות הלשונית של התקופה. על פי המפקד שהתקיים באימפריה הרוסית ב-1897, כמעט 98 אחוז מהיהודים הצהירו כי יידיש היא שפת אמם.¹⁸

ב-1908 התקיימה ועידת הלשון (די שפראך קאנפֿערענץ) בצ'רנוביץ' בירת בוקובינה, שהייתה אז חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית. מטרתה של הוועידה הייתה לדון במצבה של היידיש ובמעמדה. הנושא הראשי על סדר יומה של הוועידה היה הניסיון להכריז על יידיש כעל השפה הלאומית של העם היהודי. עם זאת, לצדם של יידישיסטים מיליטנטים כחיים ז'יטלובסקי (1865–1945), שהתנגדו לציונות, היה בין מארגני הוועידה ומשתתפיה גם מספר לא מבוטל של ציונים וחברי פועלי ציון. שאלת העברית לא נכללה בסדר היום המקורי של הוועידה, והיא נוספה רק בלחצו הכבד של י"ל פרץ, שהיה המשתתף המבוגר והחשוב ביותר בוועידה. בסופו של דבר, ולאחר ויכוחים סוערים, אימצה הוועידה את ההחלטה המפורסמת שקבעה כי יידיש היא "שפה לאומית של העם היהודי" (ולא השפה הלאומית בה"א הידועה). מעמדה של העברית נותר עניין של בחירה אישית.¹⁹ בנוסח הזה של ההחלטה תמכו גם פעילים ציונים שהשתתפו בוועידה.²⁰ החלטת צ'רנוביץ' לא הייתה אפוא החלטה לעומתית, שהציבה את היידיש כנגד העברית. היא לא ביטאה כל קונפליקט בין יידיש לעברית – ובוודאי לא בין ציונות לאנטי-ציונות. תומכי ההחלטה ראו בלשון אלמנט מארגן של הלאומיות היהודית והבחירה הריאליסטית באותה עת הייתה יידיש.

1908 הייתה גם השנה שבה נוסד בוורשה היומון **ביידיש היינט**, שהזדהה באופן ברור עם הציונות, ועד מהרה נעשה לעיתון יידיש הנקרא ביותר בכל מזרח אירופה. ב-1910 נוסד היומון **דער מאַמענט**, ובתוך זמן קצר נעשה לעיתון היידיש השני בחשיבותו בפולין. בראשית דרכו ביטא **מאַמענט** השקפה פרו-ציונית, אבל מאז 1916 נעשה לביטאונה הבלתי רשמי של "פּאָלקס פּאַרטיי", שמקצת ערכיה היו דומים לאלה של הבונד, לרבות תמיכה ברעיון האוטונומיה התרבותית היהודית, המבוססת על לשון יידיש ותרבותה. עם זאת, בה בעת גילה **מאַמענט** גם יחס אוהד לציונות, להתיישבות בארץ ישראל ולשימוש בלשון העברית. החל

17 פרנקל, 1989, עמ' 161–201.

18 על מפקד האוכלוסין הזה ראו אטינגר, 1994, עמ' 257–279.

19 ערשטע, 1931; פישמן, 1980; שיינטוך, 2000; מינץ, 1992.

20 ליאון חזנוביץ', חבר בולט במנהיגות העולמית של פועלי ציון, הציע הצעת החלטה דומה:

ערשטע, 1931, עמ' 106–107.

ב-1935 התקרב מאָמענט לברית הציונים הרוויזיוניסטים, ופרסם בקביעות מאמרים מאת מנהיגה, זאב ז'בוטינסקי. יש לציין שבמזרח אירופה הופיעו במשך השנים עיתוני יידיש רבים נוספים; הם שיקפו השקפות אורתודוקסיות, סוציאליסטיות, וגם של הציונות הסוציאליסטית לגווניה.²¹

הזירה הפוליטית והתרבותית, שהתנהלה ביידיש והתפתחה במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים, לא הייתה מוגבלת רק למזרח אירופה. ההגירה ההמונית ממזרח אירופה לארצות הברית, שהחלה בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, יצרה גם שם מרכז יידיש גדול ותוסס, שפעל במקביל למרכזים במזרח אירופה וקיים עמם קשרים רצופים. כמעט לכל המפלגות והזרמים הפוליטיים הלאומיים הסוציאליסטים דוברי היידיש שהתפתחו בתחום המושב קמו ארגונים מקבילים בארצות הברית. פעילה במיוחד הייתה מפלגת פועלי ציון של צפון אמריקה – שהייתה מפלגה פוליטית ציונית-סוציאליסטית, בעלת אוריינטציה ארץ-ישראלית ברורה ולמרות זאת פעלה פעולה נרחבת ביידיש. במהלך השנים הוציא ארגון זה לאור עיתונים ביידיש, הקים בתי ספר חילוניים ביידיש, ובשנות השלושים של המאה העשרים עדיין קיים את כל פעולותיו ביידיש.²² הוא לא היה היחיד. מתחילת המאה העשרים החלו להופיע בארצות הברית עיתונים ביידיש, שהתפתחו לסצנה עיתונאית פעילה ותוססת. ב-1905 כבר יצאו לאור ארבעה יומונים, שביטאו השקפה ציונית ודתית (יידישעס טאָגעבלאַט), דתית שמרנית (מאָרגן זשורנאַל), השקפה לאומית (די וואַרהייט), וכמובן פאָרווערטס הסוציאליסטי, שנוסד ב-1897 ונעשה עד מהרה ליומון היידיש החשוב ביותר בעולם.²³ במהלך השנים הבאות נוסדו עוד יומונים, וכן עשרות שבועונים, ירחונים ורבעונים – כולם ביידיש – שייצגו מגוון רחב של דעות פוליטיות. בין שתי מלחמות העולם פעלו מרכזים ספרותיים ביידיש במזרח אירופה, בעיקר בפולין, וכן בארצות הברית, וגדולי הסופרים היהודים של הזמן כתבו בהם את יצירותיהם ביידיש.²⁴ משני עברי האוקיינוס האטלנטי קמו ופרחו בתי ספר ותיאטראות עממיים ואמנותיים ביידיש. פרסומים רבים ביידיש עשו את דרכם מעבר לאוקיינוס, כפי שעשו לעתים גם הכותבים, היוצרים והאמנים עצמם. כל אלה יצרו עולם יצירתי טרנס-אזורי נרחב ביידיש – פעיל, תוסס וחי.

21 לסקירה מפורטת על עיתונות יידיש בפולין ראו כהן, 2001. על העיתון מאָמענט ראו ברקת-גלנצר, 2018.

22 על פועלי ציון בצפון אמריקה ראו רוז'נסקי, 2004.

23 לסקירה של עיתונות יידיש בארצות הברית ראו שטרקמן, 1945.

24 על יידיש בארצות הברית ראו האו, 2005; על מרכז יידיש בוורשה ראו כהן, 2003.

פרק 3

“אנו שחקנים יהודים מהגולה”:

שחקני יידיש, תיאטרון יידיש והמדינה היהודית, 1948–1965

בקיץ 1951 התייצב נתן וולפוביץ', שחקן יידיש ועולה חדש מפולין, בפני שופטת השלום בחיפה. הוא זומן לשם כדי לתת את הדין על כך שהוא וחבריו הציגו שני מחזות ביידיש ללא רישיון – אחד היה “הערשעלע אָסטראָפּאָליער” (הרשלה מאוסטרופולי) – ונדון לקנס בסך עשרים לירות ישראליות. את החוויה בבית המשפט תיאר וולפוביץ' ברשימה סאטירית שפרסם בלעצטע נייעס תחת הכותרת “הרשלה מאוסטרופולי בבית המשפט”. וכך כתב וולפוביץ': “היום [...] תשפוט השופטת את הרשלה יקירנו בשל היותו בלתי חוקי [...] לעת זקנה, נעבעך, היה הרשלה לפרטיזן, למסית ללא רישיון. [...] בין הגויים יכול היה הרשלה לומר את דבריו, ואילו כאן בישראל מבקשים לתלות מנעול על פיו.”¹

לכאורה הייתה זו רשימה הומוריסטית, שתיארה את מצוקותיו של שחקן יידיש בישראל בראשית שנות החמישים ואת התמודדותו עם הקשיים שהערימה המדינה על התיאטרון ביידיש. אולם לאמיתו של דבר שיקפה הרשימה בלעצטע נייעס תמונה רחבה הרבה יותר. לא העולה החדש נתן וולפוביץ' עמד במרכזה אלא הרשלה, הדמות הידועה של הבדחן החסידי המפורסם, גיבורן של בדיחות ומעשיות עממיות, שהיה אחת מאבני היסוד של התרבות העממית ביידיש, הוא זה שעמד עתה למשפט במדינת ישראל. “איך אפשר לגרור את הגלות כולה לארץ ישראל?” הרעימה השופטת בקולה על וולפוביץ'–הרשלה באותו מאמר הומוריסטי.²

פסק הדין והקנס הגבוה שהושת על וולפוביץ' לא הרתיעו אותו. הוא שב לתל

1 נתן ווילפאָוויטש, “הערשעלע אָסטראָפּאָליער פֿאַרן געריכט”, לעצטע נייעס, 20 ביולי 1951. “הרשלה מאוסטרופולי בבית המשפט”, תרגמה מיידיש והקדימה מבוא רחל רוזנסקי, הארץ,

31 במארס 2004.

2 שם.

אביב והמשיך להופיע ביידיש. והוא לא היה היחיד. שחקני יידיש נוספים הופיעו ללא רישיון. הם התעלמו מפסיקות מסוג זה ומקנסות שהושתו עליהם ללא משפט והופיעו ביידיש.

הטענה העיקרית שתוצג בפרק זה היא שהמדיניות הלשונית של ישראל וההגבלות שהוטלו על תיאטרון יידיש בישראל בשנים הראשונות לקיומה של המדינה כמעט שלא השפיעו על התפתחותו של תיאטרון זה. ההגבלות הללו נמשכו זמן קצר בלבד, ואף לא נאכפו ביעילות. לעומת זאת, למדיניות הלשונית ולבטייה כלפי תיאטרון יידיש היו השפעות פסיכולוגיות ותדמיתיות חשובות. הן תייגו אותו בעיני הציבור כנחות ולעתים אף כוולגרי. תיג זה החליש את תיאטרון היידיש ואף פגע ברגשותיהם של כל מי שהיו קשורים אליו.

ואולם המדיניות הלשונית והניסיונות להצר את צעדיו של תיאטרון יידיש שנעשו בהשראת השלטון ההגמוני, הם רק חלק מסיפורו של תיאטרון יידיש בישראל. בשנותיה הראשונות של המדינה היו גם שחקנים ואמנים-מבצעים ביידיש שנהנו מהצלחה גדולה, ואף זכו לתמיכה נלהבת מצדם של אנשי האליטה הפוליטית, החברתית והתרבותית במדינה. מקצתם באו לישראל כאורחים – היו אלה אמנים ידועים ברחבי העולם, כוכבי הבמה ביידיש, ולעתים אף "סטארים" של הבמה האמריקאית בכלל. אמנים כאלה נתמכו על ידי הממסד הישראלי, אם כדי לקדם את ההגמוניה התרבותית של המדינה בעולם היהודי ואם משום שהביאו לישראל תיאטרון יהודי יוצא דופן, באיכות גבוהה.

אפתח בדיון במדיניות הרשמית ביחס לתיאטרון יידיש, בדרכים שבהן ניסו אמני הבמה השונים ביידיש להילחם בה ובהשפעת המאבק הזה על התפתחותו של תיאטרון יידיש בישראל. בהמשך אבחן את הביקורים בישראל של שלושה שחקני יידיש גדולים – מוריס שוורץ, יוסף בולוף ואידה קמינסקה – ואדון בשאלת התקבלותם בציבור הרחב, בקרב אנשי רוח ועיתונאים וגם פוליטיקאים, ובמשמעותן של התגובות הללו. חלקו האחרון של הפרק יתמקד בצמד הקומיקאים המפורסם, דז'יגאן ושומאכר, שסיפורם הייחודי ממחיש הן את עוצמתו של תיאטרון יידיש איכותי, שהתייצב מול מדיניותה התרבותית של המדינה, והן את משמעותו של תיאטרון זה ליהודים שבאו ממזרח אירופה.

תיאטרון יידיש בישראל: רקע

מאז ימיו הראשונים התאפיינ תיאטרון ביידיש בקיטוב שבין הגבוה לנמוך. אופיו הייחודי של תיאטרון היידיש המודרני התגבש במידה רבה בימיו של מייסדו, אברהם גולדפאדן, שהעלה את מחזהו הראשון ביידיש בסתיו 1886 בעיר יאסי

שברומניה. גולדפאדן גייס ללהקתו זמרים שביססו את אמנותם על מסורת הבדחן היהודי, וכן שחקנים קומיים צעירים.³ הוא התחיל במחזות בסגנון וודוויל, קומדיות, מלודרמות ואופרטות, ולאחר מכן הוסיף להם גם מחזות דרמטיים.⁴ מחזותיו של גולדפאדן הועלו בכל רחבי מזרח אירופה, ולהקתו הניחה את היסודות לתיאטרון היידיש העממי שבא בעקבותיה. הדגם של הצגת בידור קל לצד מחזות דרמטיים נשאר רווח במשך עשורים רבים.⁵

ב-1883 הכריזה האימפריה הרוסית חרם נרחב על תיאטרון היידיש, שנשאר בתוקפו עד למאה העשרים, והביא שחקני יידיש רבים לעזוב את מזרח אירופה, ולהגר לאנגליה ולארצות הברית.⁶ הגירתם ההמונית של יהודים ממזרח אירופה, ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה, לארצות הברית ובייחוד לעיר ניו יורק, יצרה שם קהל ניכר, שהיה מעוניין בתיאטרון זה. גם כאן אימץ תיאטרון יידיש עד מהרה את התבנית של שילוב מופעי בידור עממי קל עם ניסיונות להעלות דרמה באיכות גבוהה. מבין הלהקות שהתמחו בסוג השני, החשובה ביותר הייתה להקת תיאטרון היידיש האמנותי של מוריס שוורץ ("יידישע קונסט-טעאטער"), שנוסד ב-1918 ופעל במשך כשלושים שנה.⁷

תחייתו המחודשת של תיאטרון יידיש במזרח אירופה החלה ב-1905, לאחר שהשלטונות הרוסיים התירו את הרסן. להקות תיאטרון יידיש נהרו לוורשה שבפולין והציגו בעיקר קומדיות פשוטות לקהל בלתי משכיל, שהיה מעוניין בבידור קל.⁸ היו אלה י"ל פרץ ותלמידיו שהביעו התנגדות עזה לתיאטרון היידיש העממי, וכינו אותו "שונד".⁹ ושוב, לצדן של הלהקות העממיות הוקמו גם תיאטראות אמנותיים באיכות גבוהה, שבראשם ניצב תיאטרונה של השחקנית האגדית אסתר רחל קמינסקה, שהביאה את תיאטרון יידיש לפסגות שלא היו

3 על אברהם גולדפאדן, אבי תיאטרון היידיש המודרני, ראו סנדרו, 1996, עמ' 40–69. על בראדער זינגער" (זמרי ברוד), שגולדפאדן צירף ללהקתו, ראו שם, עמ' 36–39.

4 ראו גם ווליצ', 2003.

5 ברקוביץ' והנרי, 2003.

6 פיישמן, 2005, עמ' 25–29.

7 סנדרו, 1996, עמ' 72–90. על מוריס שוורץ ראו נחשון, 2016.

8 פיישמן, 2005, עמ' 29.

9 וייס, 1991, עמ' 104–105; וייס, פרץ. המילה "שונד" פירושה בגרמנית פסולת הנוצרת בעת הפשטת עור של בהמה שחוטה, ואשר מעלה צחנה קשה. המילה הושאלה מגרמנית לתיאור דבר חסר ערך, מאוס ומשחית, בעיקר בתחומי הספרות והתרבות, ומכאן עברה ליידיש. המונח "שונד" הופיע לראשונה ביידיש במאמר ביקורת שהתפרסם בעיתון בסוף המאה התשע-עשרה, ומאו נעשה שם נרדף לספרות שפנתה למכנה המשותף הנמוך ביותר של הקהל. ראו כהן, 2007, עמ' 314; שמרוק, 1983.

ידועות קודם לכן.¹⁰ העובדה שתיאטרון יידיש נתמך רק לעתים נדירות בכספי ציבור הגבירה את המתח בין השאיפה ליצור תיאטרון איכותי לבין הצורך ברפרטואר פופולרי, שיביא להצלחה קופתית באמצעות פנייה לקהל רחב יותר. תיאטרון יידיש הגיע לשיאו בשנים שבין שתי מלחמות העולם. הוא היה טרנס-לאומי באופיו, ומילא תפקיד חשוב בכל המרכזים התרבותיים היהודיים הגדולים בעולם: ניו יורק, ורשה, פריז, בואנוס איירס וערים רבות בברית המועצות.

אולם תור הזהב הזה לא נמשך זמן רב. בשנות הארבעים הצטמצמה הזירה של תיאטרון יידיש בארצות הברית. תהליכי ההשתלבות וההתערות התרבותית העבירו את דוברי היידיש לתיאטרון הכללי, הדובר אנגלית. עם חוקי ההגירה של 1921 ו-1924, שעצרו את זרם המהגרים החדשים ממזרח אירופה לארצות הברית, הצטמצם קהל הצופים של תיאטרון יידיש עוד יותר. נוסף לכך, סוגים חדשים של בידור, בייחוד הקולנוע, התחרו עתה בהצלחה עם תיאטרון היידיש. במזרח אירופה – בית גידולה של היידיש – שמה השואה קץ באבחה אחת לתיאטרון היידיש, כמעט באופן מוחלט.¹¹

בין ניצולי השואה שהגיעו לישראל בשנים הראשונות לקיום המדינה היו כמובן גם שחקני יידיש, והיה זה אך טבעי שירצו לשוב לעיסוקם בתיאטרון. מציאות החיים בישראל באותן שנים הערימה בפניהם קשיים רבים. בהעדר תיאטרון יידיש בישראל באותה עת היה על השחקנים העולים החדשים ליצור הזדמנויות משלהם כדי להופיע. מאחר שהתמודדו עם הצורך הדחוף לפרנס את עצמם, ומכיוון שהאמצעים הכספיים שעמדו לרשותם היו מוגבלים ביותר, הם נאלצו להסתפק בהפקות אמנותיות צנועות מאוד, או להתמקד בסוגות תיאטרון היידיש העממי – מלודרמות, אופרטות ורוויו – שהתקבלו בזלזול בעולם היהודי.

נוסף לכך היה על שחקני יידיש גם להתמודד עם מדיניות התרבותית של ישראל, שלא זו בלבד שהקנתה להנחלתה של העברית עדיפות עליונה, אלא אף תמכה בהגבלתן של התרבויות היהודיות הלא-עבריות, בייחוד תרבות היידיש. תיאור הדרך שבה נעשה הדבר בעולם התיאטרון ישפוך אור נוסף על מעמדה והתפתחותה של היידיש בשנים הראשונות לקיומה של המדינה.

10 שטיינלאוף, 2003, עמ' 80-81.

11 על תיאטרון היידיש בפולין ראו שם.